
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ РЕАЛІЙ СУЧАСНОСТІ

Ю.Б. Савельєв

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ КОНФЛІКТИ

Однією з актуальних проблем сучасної філософії є соціокультурні зміни нашої доби та нагальні потреби світової спільноти. На початку III тисячоліття ми спостерігаємо загострення міжкультурних конфліктів, які набувають глобального масштабу. Причини та механізми виникнення цих конфліктів повинні стати предметом теоретичного аналізу, а їх пояснення – обов'язковим елементом сучасної філософської освіти.

В чому ж полягає природа міжкультурних та внутрікультурних конфліктів?

Людське суспільство є не тільки соціально диференційованим, але ж і культурно різноманітним – мультикультуральним. Якщо у попередній час саме соціальні суперечності вважалися головним чинником суспільних конфліктів та політичної боротьби, то сьогодні є зрозумілим, що культурні розбіжності часто виявляються гострішими і мають місце навіть у суспільствах з гармонійними соціальними відносинами, що процвітають.

Можна погодитися з думкою про те, що саме культурні суперечності будуть зумовлювати напрям руху людського суспільства у XXI столітті. Це може відбуватися на глобальному рівні як зіткнення цивілізацій (за С.Хантінгтоном) [1]. Вражаючим прикладом цього є терористичні акти 11 вересня у Нью-Йорку. Було б жорсткою помилкою вважати їх безглуздою дією групи релігійних фанатів. За цим стоїть екстремістський спосіб боротьби ісламської цивілізації з західною та її флагманом – амери-

канською. Окрім глобального, міжкультурний конфлікт може відбуватися також на інших рівнях: держави, регіону, міста, вулиці або, навіть, у студентському гуртожитку.

(До речі, саме останні є дуже цікавим предметом досліджень мультикультуралізму та проблем, які виникають з цього приводу, на мікрорівні. Чарльз Тейлор розглядав "політику визнання" представників різних культур на прикладі університетських кампусів у Північній Америці. Емі Гутман – редактор його книги "Мультикультуралізм та політика визнання", прямо пише про те, що сучасні університети у культурному плані представляють собою справжнє "поле бою", оскільки академічне життя викликає, за її словами, "інтелектуальне подразнення" [2]. Дійсно, можливість для порівняння, інтелектуальні ігри, рефлексія та пошук самоідентифікації у новому незвичному середовищі обов'язково стимулюють або взаємоприйняття, або різке неприйняття, чи, можливо, обидві стадії послідовно. Невипадково засновники та лідери ісламських екстремістських угруповань, до яких з восени минулого року прикута загальна увага, отримали європейську або американську вищу освіту.)

Ось чому філософія культури в наш час стає особливо актуальною і зміщується в центр соціального пізнання. Це, як уявляється, обумовлено, по-перше, кризою сучасного суспільства і його цінностей, що в свою чергу знаходить відображення у критиці раціоналістичних засад європейської культури (Ж.Дерріда, Ж.-Ф.Ліотар та ін.), по-друге, тим, що тільки культура може розглядатися як всеосяжний цілісний феномен, який охоплює всю сукупність людської життєдіяльності.

Інтенсивний пошук сутності культури в другій половині ХХ ст. як у спеціальних науках, так і в філософському аналізі призвів до з'ясування її фундаментальних характеристик: культура є цілісна функціонуюча система; вона надбіологічна; вона спрямована на змінювання не тільки зовнішньої, але й внутрішньої (людської) природи; вона є явищем об'єктивної дійсності і безпосередньо пов'язана з соціальною діяльністю; культура постійно відтворюється, але також має здатність до змінювання та розвитку; вона може розглядатися як текст.

Враховуючи значні досягнення філософів у визначенні сутності культури, виникає можливість побудови такої соціокультурної моделі суспільства, яка б сприяла виявленню прихованих закономірностей його функціонування та розвитку, а також допомагала б пояснити сучасні соціальні та культурні проблеми та суперечності.

Одним з варіантів подібної теоретичної моделі може бути погляд на культуру як на неспадкову програму людської діяльності.

Дійсно, людське суспільство як сукупність індивідів, груп та їх відносин, незважаючи на розходження приватних устремлень та дій своїх суб'єктів, виробляє об'єктивно існуючу систему, що на кожному етапі історичного розвитку детермінує всю життєдіяльність цього суспільства і комплекс соціальних відносин, які складаються при цьому. Цю систему можна назвати *культурою*.

Те, що феномен, про який ми говоримо, існує не тільки в нашій уяві, але й у об'єктивній реальності, доводиться можливістю звершення суб'єктами узгоджених, підпорядкованих і аналогічних дій, без яких існування самого суспільства було б неможливим і які координуються всупереч волі та свідомості окремих людей, груп та колективів. Будь-яка людина в процесі своєї соціалізації засвоює певну програму діяльності, за допомогою якої на протязі всього свого життя реалізує повсякденні завдання, що стоять перед нею. Тип та характер цієї програми обумовлює спосіб життя і особливості кожного етносу, нації або класу. Проте, спільним для кожного типу є те, що культура завжди є основою та механізмом суспільної організації. Вона "контролює існування суспільства в якості феномена, підтримує цілісність та ідентичність соціальної системи, забезпечує її інваріантне відтворення, захищає її від невизначеностей, випадковостей, плутанини та безладдя" [3].

Такий підхід до культури генетично піднімається до її інтерпретації у працях вчених – представників тартуської школи, котрі займаються дослідженням знакових систем. Зокрема, Ю.М.Лотман визначав культуру як "сукупність усієї неспадкової інформації, засобів її організації та зберігання" [4]. Якщо ж

пов'язати соціальну інформацію, яка передається від покоління до покоління, з суспільною практикою, то можна припустити, що саме ця інформація є тим стрижнем, який надає єдності історичному процесу. Тому виявляється правомірним висновок, що "культура є така пам'ять про минулу поведінку, яка служить програмою майбутньої поведінки дії, способу мислення" [5].

Звичайно, подібне розуміння культури відрізняється від її просвітницького розуміння, що склалося у XVIII столітті, як засобу та результату вдосконалення природи людини. Проте зауважимо, якщо вдосконалення природи людини інтерпретувати як підвищення міри організації, то ми побачимо не заперечення просвітницької концепції, а її розвиток у межах синергетичної парадигми.

Уявлення про культуру як про програму людської діяльності, на наш погляд, дозволяє вирішити проблему її внутрішньої структури, бо в більшості робіт культура зображується величезним монолітним утворенням: йому лише намагаються надати певної форми, яка залежить від теоретичних поглядів того чи іншого автора. Її структурний аналіз, як правило, обмежується виділенням деяких морфологічних частин у "вертикальному" розрізі. Так, наприклад, заведено підрозділяти культуру на матеріальну та духовну (іноді ще додають художню), на інтер'єрну та екстер'єрну; звичайно вказують на її елементи: інститути, цінності, норми, традиції і т.ін.

Все це, однак, не дає уявлення про розгорнуту морфологію культури, нічого не говорить про її динаміку і аж ніяк не пов'язує її всесвітнє буття з неповторним локальними проявами. Вирішити ці питання можна тільки тоді, коли буде знайдена універсальна структурна одиниця культури (тобто програми). Такою одиницею є, на нашу думку, *підпрограма* людської діяльності, яку зручно було б називати *субкультурою*.

Якщо визначити програму (в даному випадку соціальну, на відміну від машинної або генетичної) як зафіксовану у системі послідовність майбутніх її станів [6], які, враховуючи аспект самоорганізації, відповідають головним параметрам системи, то підпрограму слід розуміти як послідовність майбутніх станів будь-якої з числа підсистем цієї системи, яка може відповідати її

параметрам, а може порушувати їх, руйнуючи ідентичність соціокультурної системи. Останнє можливе тому, що у суспільстві поруч з ладом завжди співіснує хаос, а людська культура – це балансування на межі порядку та хаосу [7].

Тут слід відзначити, що абсолютне розчленування "живого тіла" культури неможливе: адже культура – це цілісний організм і будь-який елемент, вирваний з її контексту, не зможе автономно функціонувати. Проте, з точки зору системного підходу, припустимо в будь-якій складній системі, якою і є культура, виділення ряду підсистем. На практиці, опираючись на емпіричний матеріал, деякі підсистеми – субкультури (або "соціокультурні сегменти", за Джуліаном Стюардом; він розуміє субкультури як "сегменти..., які розташовані [arranged] у ієрархічному порядку" [8]) виділяються та докладно розглядаються в етнографії і соціології, звідкіля й запозичено термін "субкультура".

Тому, вивчаючи культуру, або проводячи культурну політику, слід мати на увазі, що в основній програмі (тобто культурі) може бути безліч підпрограм і визначатися вони можуть за різними критеріями: соціальним, етнічним, статевим віковим, релігійним, територіальним тощо. Родовим критерієм виявляється при цьому суб'єкт діяльності, оскільки всі виділені таким чином субкультури "матеріалізуються" в людях, котрі є їх носіями.

Характерно те, що субкультури нерівнозначні за своїм обсягом та місцем, яке вони посідають у системі культури, в результаті чого вони можуть перебувати в різноманітних відносинах між собою. Як правило, одна субкультура домінує, займає панівне становище, витісняючи та винищуючи інші субкультури, одночасно вона може видавати себе за всю культуру в цілому. Деякі субкультури входять у сферу впливу пануючої під її тиском, перетворюючись у підпорядковані підпрограми. І нарешті, існує одна або декілька опозиційних субкультур, які в стабільні періоди знаходяться на периферії і перебувають у конфлікті з домінуючою субкультурою, але в епохи соціальних рухів, змін та катаклізмів виступають її структурним резервом або навіть приходять їй на зміну [9].

З нашої точки зору, ключовим моментом в цій соціальній моделі є внутрікультурна взаємодія (тобто взаємодія субкуль-

тур), яку можна розглядати як основне джерело розвитку системи культури, або, за певних умов, – як причину її дезінтеграції та руйнування. Як відомо, взаємодія – це процеси дії різноманітних об'єктів один на одного, їх взаємна обумовленість, зміна стану, взаємоперехід, породження одним об'єктом іншого. Взаємодія – це універсальна форма об'єктивного і загального зв'язку тіл та явищ, а також усіх структурних рівнів матерії. Вона безпосередньо пов'язана з рухом та розвитком матеріального світу. Ф.Енгельс у "Діалектиці природи" навіть ототожнював її з першим, вважаючи, що "взаємна дія [тіл] одне на одне і є саме рух" [10].

В наш час взаємодія розглядається як момент руху, але такий момент, без якого існування самого руху неможливе. А якщо врахувати, що у взаємодії знаходяться не тільки будь-який складний об'єкт з об'єктами, які утворюють зовнішнє середовище, але і його складові елементи, то стає зрозумілим, що взаємодія є основним джерелом розвитку (саморуху) кожної органічної системи. В її процесі перетворюються, по-перше, об'єкти, що взаємодіють, по-друге, змінюється зовнішнє середовище в цілому, яке, з точки зору системного підходу, завжди може бути суперсистемою. Її зміни недостатньо пояснити лише змінами її елементів: вони набувають іншої якості і не можуть бути зведені до останніх (принцип супераддитивності). Таким чином, системи або підсистеми однієї системи, що взаємодіють, з одного боку, є джерелом власного розвитку, а з іншого – визначають внутрішній стан та напрям і характер змін більш широкого утворення. Ці зміни, у свою чергу, впливають на розвиток та їх взаємодію. Такий діалектичний підхід усуває необхідність привнесення зовнішніх причин розвитку складних об'єктів та явищ навколишньої реальності. Адже взаємодія протилежностей – протиріччя – є прихованим фундаментальним джерелом саморуху матеріального світу та людського пізнання. Особливого сенсу це положення набуває з точки зору кожної конкретної системи, що саморозвивається, в даному випадку соціокультурної, в якій на перший план виходить взаємодія її підсистем – умова виникнення внутрішнього протиріччя.

З цієї точки зору, приходячи у зіткнення, зштовхуючись та

вступаючи в боротьбу, субкультури визначають цим якісний стан усієї системи в цілому, і як наслідок, перспективи та шляхи еволюції всього суспільства. Зазначимо, що соціокультурна взаємодія поєднує в собі як відносини людей – носіїв субкультур, так і відносини сутнісного для субкультур ядра – соціальних підпрограм діяльності. В соціології склалась традиція, в якій визнають кореляцію між соціальною та культурною взаємодією, але їх розрізняють і відносять до різних типів явищ на тій підставі, що перша стосується лише людей, а інша лише певних значень, цінностей та норм [11]. На наш погляд, така методологічна установка звужує можливості суспільствознавчих наук, зокрема, вивчення соціокультурного розвитку. Адже неможливо уявити собі суто соціальну взаємодію, в якій стикаються різні групи людей, що повністю позбавлені будь-якої культури, тобто позагенетичної програми діяльності. В цьому випадку вони вже не були б людьми, бо це їх найхарактерніша ознака.

Більше того, взаємодія програм чи підпрограм діяльності може проходити без явищ, які традиційно називають соціальною взаємодією, принаймні в двох випадках: коли відсутній безпосередній контакт у просторі, і коли сторони дистанційовані у часі. Приклади цього добре відомі. Досить пригадати, який великий вплив спричинила і продовжує це робити на мешканців колишніх соціалістичних країн програма життєдіяльності розвинутих держав Заходу і, зокрема, США, хоча їх переважна більшість ніколи з її носіями прямо не спілкувалася.

Якщо цей випадок можна пояснити дуже високим рівнем розвитку сучасних засобів комунікації, то інший приклад є більш класичним. Це коли "мертва" культура, що зафіксована у тексті, продовжує транслювати елементи своєї програми на ті культури, що існують сьогодні, хоча людей, котрі стояли за нею, вже давно немає. Біблія, Епос про Гільгамеша, або навіть історія Стародавнього Риму із шкільного підручника завжди в деякій мірі будуть присутні в кожній знайомій з ними сучасній чи майбутній культурі. А втім, цей процес відбувається лише в одному напрямку, бо програми діяльності без суб'єкта не функціонують і не можуть змінюватись, адже людина є вирішальний фактором. Однак, виключити сталі програми із соціокультурної

взаємодії теж неможливо.

Все це може бути перенесено і на окремі культурні сегменти. Ось чому помилковою є точка зору, за якою ототожнюють субкультуру та спільноту. Безумовно, субкультурам відповідають певні спільноти, які їх породжують, проте буття субкультур не закінчується з загибеллю чи розсіюванням їх носіїв. Більш адекватним, на наш погляд, буде підхід до внутрікультурної взаємодії як до взаємодії соціальних підпрограм, яка корелює зі взаємодією відповідних спільнот. Наприклад, нам відома куртуазна субкультура (в культурі середньовіччя), і ми можемо вивчати її, не зважаючи на те, що її носії не існують вже багато століть. Якщо ж йти за логікою тотожності субкультури і суб'єкта, то цей факт був би неможливим. Дослідники і всі, хто знайомиться з цією субкультурою, вступають з нею у взаємодію.

Інакше кажучи, субкультура найчастіше є спільнотою, але її сутність полягає не тільки в цьому, а й у тому, що вона є підпрограмою діяльності. В даній якості вона функціонує, зумовлює спосіб життя людей, що належать до неї, інколи відривається від них, але лише завдяки їй люди взагалі можуть бути ідентифіковані, і все, що ми знаємо про людей минулого й сучасного, ми знаємо тільки через утворені й реалізовані ними програми чи підпрограми, в яких вони знаходять відображення.

Необхідно підкреслити, що доля культури залежить від усіх без винятку субкультур, які знаходяться в ній. З цієї точки зору абсолютно неважливо, наскільки вирішальну роль відіграє та чи інша субкультура в даному соціумі, які функції виконує та які сили за нею стоять.

Більш того, навіть субкультури, які перебувають у непримиренному конфлікті, часто не можуть існувати одна без одної: перемога однієї та, як наслідок, знищення іншої часто-густо призводить до порушення балансу системи, який склався до того, і з втратою стимулу розвитку, до загибелі субкультури, яка одержала верх.

Також слід звернути увагу на те, що взаємодія взагалі, та внутрікультурна взаємодія зокрема, може бути як інтегруючою силою, за допомогою якої відбуваються об'єднання різних час-

тин у певний тип цілісності, так і силою, яка може призвести до дезінтеграції та повного руйнування структури.

Напрямок процесу взаємодії, на нашу думку, обумовлюється характером відносин субкультур: якщо вони взаємодоповнюють та взаємозбагачують одна одну (тут мова йде про об'єктивну сутність процесу, зовнішні ж прояви можуть бути найрізноманітнішими, аж до того, що вони набувають вигляду суперечності, яку неможливо розв'язати), то система культури здобуває додаткові можливості для вдосконалення та розвитку, у протилежному ж випадку – вона приречена на чергу нескінченних конфліктів, перманентну кризу та й, зрештою, загибель.

Сконструйована теоретична модель, перш за все, дозволяє по-новому поглянути на джерело культурної динаміки. Річ у тім, що це джерело традиційно відноситься або до царини ідеальних сутностей, змінювання яких обумовлює розвиток системи культури (це може бути, наприклад, міф у Ф.Мерілла, форма пізнання у Ф.Нортропа, істина у П.Сорокіна і т.ін.), або до одного з рівнів культури, який має матеріальний характер (наприклад, технологічний у Л.Уайта), або взагалі виноситься за межі культури в сферу суспільного способу виробництва, який розуміється як її суто зовнішній детермінант (ця точка зору властива марксистській філософії). Якщо ж підійти до культури як до внутрішньо диференційованої системи, то на перший план вийде фактор взаємодії її складових частин, який і виявиться притаманним тільки їй діалектичним джерелом розвитку.

З іншого боку, ця модель багато в чому пояснює існування величезної кількості соціокультурних суперечностей та конфліктів, боротьбу між класами та іншими групами протягом усієї людської історії. Вона особливо актуальна в сучасний період, коли все світове суспільство захопила хвиля безперервних війн, насильства, тероризму, що призводить до незліченних людських жертв.

Впоратися з цими проблемами та вийти з кризи можна лише після усвідомлення причин і глибинних процесів, які обумовлюють сучасну ситуацію. З точки зору філософії постмодерну її характеризує плюральність національних культурних світів. Якщо у добу Модерну домінувала парадигма культурних обмі-

нів, які, врешті-решт, повинні були призвести до втрати етнокультурної самоідентичності на користь універсального способу людського буття, то сьогодні визнається, що є співіснування культурних світів та зіткнення різних засобів буття [12].

Оскільки у суспільствах, що інтегруються у межах окремих держав, представлені водночас різні етнокультури, то виникає феномен мультикультуралізму. Щоправда, під мультикультуралізмом часто розуміють лише позитивну характеристику поліетнічних суспільств з толерантним відношенням до нетитульних груп населення, де існує добровільне взаємоприсотування та "адаптація соціальних інститутів суспільства до потреб різних культурних груп" [13]. Є навіть більш вузьке тлумачення цього поняття. Вілл Кимлічка вважає мультикультуралізм справедливим та толерантним підходом до інтеграції іммігрантів, який дозволяє їм зберегти їхні культурні звичаї [14]. Для нього мультикультуралізм – це лише ефективний засіб врегулювання відносин держави з етнокультурними групами іммігрантів, аналогічний наданню повноважень самоуправління національним меншинам. Проте існує також негативне розуміння мультикультуралізму. Цей же канадський дослідник наводить в якості приклада політику Німеччини щодо іммігрантів з Туреччини, яка була спрямована не на їх інтеграцію, а на відчуження від більшості, і яка теж називалася мультикультуралізмом, хоча на відміну від політики урядів Канади або Австралії з такою ж назвою, вона не розглядалась як спосіб збагачення та доповнення німецького суспільства і не мала мети взаємоприсотування [15].

На наш погляд, мультикультуралізм – це не позитивна чи негативна ідеологія та політика у сфері міжетнічних відносин. Це соціокультурна реальність, оцінка якої може змінюватися залежно від її наслідків для суспільства, різних груп населення та людської особистості.

Співіснуючи в одній соціальній системі, етнокультури втрачають свою самодостатність і повинні розглядатися як субкультури. Адже вони або інтегруються як підпрограми (домінуюча чи підпорядкована) у соціоетальну культуру, "що вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному й прива-

тному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади тощо)" [16], або конфліктують з нею як опозиційна субкультура, або маргіналізуються. Таким чином, модель соціокультурної взаємодії як взаємодії субкультур може адекватно пояснити шляхи розвитку та перспективи сучасних мультикультуральних суспільств.

Тому політичним лідерам усіх країн, в тому числі й України, необхідно пам'ятати, що система мультикультурального суспільства може розпастися і припинити своє існування, якщо не докласти зусиль щодо оптимізації відносин між її структурними елементами (субкультурами).

ПРИМІТКИ

1. Див.: Хантингтон С. Если не цивилизация, то что? (Парадигма мира после холодной войны) // США: ЭПИ. – 1994. – №6; Игрицкий Ю. Столкновение цивилизаций // Свободная мысль. – 1993. – № 17-18.
2. Multiculturalism and the Politics of Recognition: An Essay by Charles Taylor: with commentary by Amy Gutmann, editor. Princeton Univer. Press, Princeton, New Jersey, 1992. P. 20.
3. Морен Э. Утраченная парадигма: природа человека. К., 1995. – С. 160, 163.
4. Лотман Ю.М. Статьи по типологии культуры. Вып. 1. – Тарту, 1970. – С.5-6.
5. Лобас В.Ф. Семиотические предпосылки эффективности управления. – Киев, 1980. – С. 55.
6. Там же.
7. Докладніше про співвідношення програми та підпрограми, дезорганізацію та самоорганізацію у соціокультурній системі та про евристичний потенціал поняття "субкультура" для відображення культурної багатоманітності див.: Савельев Ю.Б. Социокультурные формы деятельности в общественной организации и дезорганизации // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – Вип. 1. – 2000. – С. 194 – 214.
8. Steward J. Theory of culture change: The methodology of multilinear evolution. Urbana. University of Illinois Press, 1972. P. 67.
9. Див., наприклад: Лотман Ю.М., Успенский Б.А. «Изгой» и «изгойничество» как социально-психологическая позиция в русской культуре преимущественно допетровского периода // Труды по знаковым системам. Вып. XV. – Тарту, 1982.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т. 20. – С. 392.

11. Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении. М., 1961. – С. 305.
12. Див.: Бистрицький Є. Культура як світ національного буття // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 1-2. – С. 244 – 245.
13. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. М.: "Ключ – С", 1999. – С. 218.
14. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. /Гол. ред. Дж.Перлін/. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 38. (За умовами цитування цієї книги посилаємось на первинні джерела, із яких вона була укладена: Kymlicka Will. Multicultural Citizenship: A liberal Theory of Minority Rights. Oxford: Clarendon Press, 1995. Kymlicka Will. Ethnic Relations and Western Political Theory. In: Magda Opolski, ed., Managing Diversity in Plural Societies: Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe. Ottawa: Forum Eastern Europe, 1998.)
15. Там же. – С. 43.
16. Там же. – С. 26.